

ЛІБАНОВА

Елла Марленівна – академік НАН України, академік-секретар Відділення економіки НАН України, директор Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

ПРО ОЦІНЮВАННЯ МАСШТАБІВ І НАСЛІДКІВ ВИМУШЕНИХ ЗОВНІШНІХ МІГРАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Стенограма доповіді на засіданні
Президії НАН України 23 березня 2022 року

У доповіді наведено оцінку масштабів та наслідків вимушених зовнішніх міграцій населення України внаслідок воєнної агресії з боку Російської Федерації. Зазначено, що питання повоєнного повернення наших співгромадян з-за кордону стає чи не найважливішим у контексті збереження української нації. Окреслено першочергові завдання, які стоять перед академічною наукою, щодо вирішення проблеми безпрецедентної зовнішньої міграції і запобігання її масовому перетворенню на незворотну.

Шановні члени Президії!

Шановні колеги!

Воєнна агресія з боку Російської Федерації, що розпочалася вранці 24 лютого 2022 р. з бомбардування великої кількості населених пунктів на всій території нашої країни і призвела до масових руйнувань цивільної інфраструктури, зокрема житлової, спричинила масштабне переселення українців як до більш безпечних територій на заході України, так і за її межі. Наразі через цілком зрозумілий у таких обставинах брак інформації вкрай важко навіть приблизно оцінити ці міграційні потоки, проте більшість експертів погоджуються, що станом на 20 березня 2022 р. від 6 до 11 млн осіб вимушені були виїхати з місць постійного проживання. Зокрема, Верховний комісар ООН у справах біженців наводить у своєму дописі в Twitter від 20.03.2022 цифру в 10 млн осіб. Однак, на мою думку, більш вірогідною є оцінка загальної чисельності тих, хто вимушено змінив місце проживання внаслідок збройної агресії, в 7,5 млн осіб.

Ці розрахунки ґрунтовані на даних щодо загальної чисельності мешканців найбільш постраждалих міст та поселень Донецької, Запорізької, Житомирської, Київської, Луганської, Миколаївської, Сумської, Харківської, Херсонської, Чернігівської

областей та міста Києва. Найбільше людей виїхало саме з Києва (за оцінками мера Віталія Кличка, близько половини мешканців столиці, тобто приблизно 2 млн осіб) та Харкова (за даними мера міста Ігоря Терехова, близько 800 тис.). Зрозуміло, що з усіх інших, значно менших за чисельністю поселень навряд чи могло виїхати більш як 4–4,5 млн осіб. Втім, навіть така, відносно скромна, оцінка свідчить про безпрецедентний, наймасовіший рух населення в Європі від часів Другої світової війни.

Значно більше точної інформації є щодо кількості людей, які з 24 лютого 2022 р. перетнули український державний кордон. За даними Державної прикордонної служби України, впродовж перших двох тижнів війни з України виїхало понад 1 млн 340 тис. осіб (майже по 100 тис. за добу), з яких майже 1 млн 180 тис. є громадянами України¹. Починаючи з середини березня інтенсивність перетинів кордону уповільнилася. Так, 17 березня виїхали 55 тис. осіб, 18 березня — близько 50 тис.², 20 березня — майже 47 тис.³. Загалом за період з 24 лютого по 20 березня Україну залишили понад 3 млн осіб. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), йдеться про майже 3,5 млн українців та громадян третіх країн⁴. Відповідні дані ґрунтуються на повідомленнях прикордонних служб сусідніх з Україною держав. Близько 60 % українців перетнули українсько-польський кордон, понад 30 % — кордони з Молдовою, Румунією⁵, Словаччиною та Угорщиною. На-

разі важко оцінити масштаби виїзду до РФ. Відомо тільки, що 21–23 лютого, тобто ще до початку збройної агресії, кордон перетнули понад 100 тис. мешканців тимчасово окупованих територій України (ОРДЛО).

Наведені дані фіксують країни першого виїзду, а не країни призначення. За оцінками УВКБ ООН, біженці з України через Польщу переміщуються переважно до Німеччини та Чехії; через Молдову — до Румунії, а з Румунії — до Італії, Болгарії, Греції та Туреччини; через Словаччину — до Австрії; через Угорщину — до Словенії; через РФ та Білорусь — до країн Балтії⁶. Крім того, слід урахувувати кілька десятків тисяч українців, примусово вивезених до РФ з тимчасово захоплених військами агресора територій.

Отже, географія вимушених переміщень українців за кордон досить широка. За перші три тижні від початку воєнних дій Німеччина прийняла понад 150 тис. українців, Міністерство юстиції Нідерландів повідомило, що в країні зареєстровано 12 тис. біженців з України. Станом на 13 березня 2022 р. до Естонії прибуло вже майже 20 тис. наших співвітчизників, до Швейцарії — близько 4 тис., Велика Британія видала щонайменше 3 тис. віз українцям, які тікають від війни, за даними міграційної служби Фінляндії, притулку в цій країні попросили майже 8 тис. громадян України.

Однак основний потік біженців з України прийняли Польща і Чехія (саме ці країни разом з Італією становлять трійку головних реципієнтів української робочої сили в ЄС⁷). Кількість біженців у цих країнах сягає критичних значень, особливо в окремих регіонах. Так, представники місцевих органів влади Польщі нарікають на нерівномірність розподілу при-

ців, які виїжджають з України. Тут наведено авторські оцінки з елімінуванням подвійного підрахунку.

⁶ Ukraine Situation Flash Update #4.

<https://data2.unhcr.org/en/documents/download/91448>

⁷ Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. Київ: Державна служба статистики України, 2017.

¹ Державна прикордонна служба України.

<https://www.facebook.com/DPSUkraine/posts/292746812964196>

² Державна прикордонна служба України.

<https://dpsu.gov.ua/ua/news/1647687953-OBSTANOVKA-NA-ZAHIDNOMU-KORDONI/>

³ Державна прикордонна служба України.

<https://dpsu.gov.ua/ua/news/Obstanovka-na-zahidnomu-kordoni-/>

⁴ Operational Data Portal. UNHCR.

<https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>

⁵ Наведені на сайті УВКБ ООН дані щодо виїзду до Румунії враховують людей, які перетинають кордон між Румунією та Молдовою, тому сумарні дані по всіх країнах виїзду вищі за загальну кількість біжен-

булих по території країни. Біженці зазвичай не хочуть переміститися до малих поселень і прагнуть залишитися принаймні поблизу великих міст. У результаті Варшава і Краків фактично вичерпали свої можливості щодо прийняття українців, що залишили свої домівки через війну (кількість прибулих до цих міст протягом кінця лютого — першої декади березня 2022 р. становила близько 200 і 100 тис. осіб відповідно), водночас до Вармінсько-Мазурського воєводства (північний схід Польщі, територія колишньої Східної Пруссії) приїхали лише 1,5 тис. осіб. Загальну кількість біженців у Польщі можна оцінити у 1,2–1,4 млн осіб, що становить більш як половину українців, які перетнули українсько-польський кордон. З огляду на те, що принаймні 1,5 млн українців вже жили у Польщі до початку агресії РФ (йдеться про постійних мешканців та трудових мігрантів), це створює фактично нову демографічну реальність. Чехія вже прийняла приблизно 270 тис. українських громадян і, за заявою прем'єр-міністра країни Петра Фіали, більше не зможе приймати біженців без відчутних проблем для себе.

Переважну більшість українських біженців становлять жінки працездатного віку та діти, набагато менше осіб, старших за 60 років. На період дії правового режиму воєнного стану⁸ в Україні заборонено виїзд за кордон чоловіків віком 18–59 років, за винятком окремих категорій осіб, які не підлягають призову згідно із Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»⁹ (непридатні для військової служби, батьки-одиначки, чоловіки, на утриманні яких перебувають троє і більше дітей віком до 18 років або дитина-інвалід, тощо), хоча є повідомлення про численні (як успішні, так і невдалі) спроби чоловіків, які підлягають мобілізації, виїхати за межі країни.

⁸ Закон України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>

⁹ Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію».

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>

Уряди та громадська думка європейських країн демонструють безпрецедентну у світовій історії готовність до прийняття й підтримки біженців з України. За результатами соціологічного обстеження, проведеного з 3 по 7 березня авторитетною соціологічною службою Франції у 3 найчисельніших країнах ЄС — Німеччині, Франції, Італії, а також у п'ятій за чисельністю, але найближчій до України — Польщі, в середньому 87 % опитаних підтримують прийняття українських біженців у країнах ЄС (у Польщі — 92 %, в Німеччині та Італії — 90%, у Франції — 80 %). Для порівняння: в 2015 р. після анексії Криму та вторгнення РФ у Донецьку та Луганську області прийняття біженців з України підтримували 46 % французів, 77 % італійців і 79 % німців. Десять країн ЄС (Австрія, Бельгія, Угорщина, Німеччина, Нідерланди, Польща, Словаччина, Фінляндія, Франція, Чехія), а також Грузія запровадили безкоштовний проїзд залізницею для українців. Західні сусіди України та Ірландія дозволили українцям в'їзд без закордонного паспорта. Крім того, законодавства більшості європейських країн передбачають додаткові пільги та спрощення процедур для українських біженців.

Так, у **Польщі** прийнято закон, який від 13 березня 2022 р. регламентує умови перебування українських біженців на території країни та їхню соціальну підтримку — всім громадянам України та членам їхніх сімей без українського громадянства, включно з народженими у Польщі, які в'їхали до Польщі після 24 лютого, гарантовано законність перебування у Польщі впродовж 18 місяців з можливістю після 9 місяців перебування в країні подання заяви на тимчасове проживання терміном на 3 роки; студенти та школярі можуть продовжувати навчання у польських освітніх закладах; всі українські біженці отримують дозвіл на роботу та доступ до медичної допомоги, одноразову грошову допомогу в розмірі 300 злотих (приблизно 63 євро) на особу. У документі також передбачено пільги для поляків, які забезпечують харчування та проживання громадян України.

У **Чехії** від 21 березня 2022 р. діє спеціальний закон, який регулює надання захисту та

віз (українці, які прибувають у Чехію, втікаючи від агресії Росії, отримують спеціальні візи для проживання на території країни), працевлаштування (без спеціального дозволу), соціальне забезпечення, доступ до медичного обслуговування та освіти, можливість швидко отримати безкоштовне житло (тим, хто приймають у себе біженців з України, виплачують 120 євро за одну особу на місяць); нужденні переселенці можуть також розраховувати на грошову допомогу в розмірі 200 євро на місяць.

У Канаді від 17 березня почала діяти спрощена програма тимчасового перебування в країні біженців з України (CUAET). За умови подання онлайн-заявки на отримання канадської гостьової візи та надання біометричних даних (відбитків пальців і фотографії) українські біженці та їхні найближчі родичі будь-якого громадянства можуть перебувати в Канаді як тимчасові мешканці строком до трьох років. Учні початкової та старшої школи можуть зареєструватися та почати відвідувати школу відразу після прибуття до Канади. Всі охочі можуть подати заяву на дозвіл навчатися у закладах вищої освіти. Для отримання дозволу на роботу впродовж трьох років українці можуть подати відповідну заяву одночасно із заявою на отримання візи.

На жаль, не всі країни, до яких прямують вимушені переселенці з України, демонструють таку широку підтримку. Наприклад, Ізраїль скасував обмеження щодо безвізового режиму тільки для осіб, які можуть підтвердити свій етнічний зв'язок з цією країною. Всі інші вимушені переселенці можуть перебувати на території Ізраїлю як туристи терміном до 90 днів. Щоправда, 22 березня це рішення було скасовано під тиском Верховного суду.

Загалом українці, які залишають батьківщину через війну, можуть за власним вибором отримати один із трьох статусів:

1) *біженець* — перетнувши кордон, українці мають право подати заявку на отримання статусу біженця; доки її розглядатимуть, особа мусить здати свій український паспорт та залишатися в тій країні, де таку заявку було подано (процедура іноді триває кілька місяців);

перевагою цього статусу є його практична безстроковість;

2) *особа під тимчасовим захистом* — згідно зі схваленим Європейською комісією 4 березня 2022 р. спеціально розробленим механізмом тимчасового захисту для громадян України, які виїхали через російське вторгнення, всі громадяни України, які залишили країну від 24 лютого, автоматично набувають право жити в ЄС, працювати, отримувати соціальне забезпечення, медичні та освітні послуги. Механізм діятиме протягом року (до березня 2023 р.), однак Рада ЄС може як продовжити його дію (двічі по пів року), так і скоротити, якщо ситуація в Україні стабілізується. Тимчасовий захист надається автоматично, без вивчення документів тих, хто тікає з України через війну;

3) *турист* — цей статус діє впродовж 90 днів від дати в'їзду, не дає права на працевлаштування, соціальне та медичне забезпечення, освіти; особа зі статусом туриста повністю самостійно забезпечує своє перебування в країні.

Майбутня міграційна поведінка українських біженців (зокрема, співвідношення потенційних «поверненців» та постійних емігрантів серед них) залежить від важкопрогнозованих чинників: подальшого перебігу воєнної агресії (її тривалості та територіального поширення, причому час впливатиме більшою мірою на рішення щодо повернення, а географія — на рішення щодо виїзду), загальної економічної ситуації в Україні, швидкості відновлення інфраструктури та житлового фонду після завершення війни, трансформацій політики держав-реципієнтів щодо прийняття та підтримки біженців з України (яка, своєю чергою, залежить від можливих змін ставлення населення відповідних країн до українців), можливостей адаптації та працевлаштування вимушених мігрантів з України в цих державах тощо.

Найбільшу популярність серед українських біженців вочевидь матиме статус отримувача тимчасового захисту в країнах ЄС¹⁰, проте

¹⁰ На сьогодні не йдеться про збереження цього статусу в довготривалій перспективі, особливо в разі стабілізації ситуації в Україні. Однак політика країн ЄС може зазнати змін.

наразі ми не маємо жодного інформаційного джерела для бодай грубої оцінки кількості наших співгромадян, які обрали саме його.

Представники країн ЄС та міжнародних організацій передбачають збільшення контингенту біженців з України до 8 млн осіб. За їхніми оцінками, в Україні, крім уже вибулих за кордон 3,2–3,5 млн осіб, ще 6,5 млн громадян є внутрішньо переміщеними особами (переїхали до інших, більш безпечних поселень, але не перетинали кордон), а понад 12 млн не можуть покинути регіони, в яких точаться бойові дії, через небезпечну дорогу, зруйновану транспортну інфраструктуру чи відсутність інформації про те, де знайти безпечне житло. Американці, щоправда в коротшій перспективі (до липня 2022 р.), очікують на приплив за кордон загалом 4 млн українців, утримання яких з березня по липень потребуватиме понад \$550 млрд.

Якщо припустити, що зафіксована на сьогодні кількість біженців у 3,1–3,2 млн осіб (за оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України) суттєво не зросте, тобто війна досить швидко припиниться і ситуація поліпшиться, то *незворотні міграційні втрати України* можуть становити 600–700 тис. осіб.

Якщо ж чисельність тих, хто вимушено покидатиме Україну, збільшиться до 7–8 млн осіб, тобто воєнні дії триватимуть ще принаймні кілька місяців і поширяться на інші регіони України, то в довгостроковій перспективі *незворотні міграційні втрати* зростатимуть, аж до 5–5,5 млн осіб.

Оцінюючи перспективи повернення до України тих, хто виїхав після 24 лютого, не можна ігнорувати їх загального поділу на дві неоднакові за розміром групи: лівову частку становлять ті, хто залишили Україну в пошуках безпечного місця, проте є й такі, що вирішили скористатися можливістю переїхати до більш розвиненої й заможної країни. Не варто намагатися повернути людей з другої групи, оскільки вони самі вибрали таку долю. Натомість, безперечно, необхідно прагнути максимально повернути матерів з дітьми, щоб не

отримати після війни масовий виїзд за кордон їхніх чоловіків. Наразі, за різними (з невизначеним ступенем репрезентативності) оцінками, прагнуть повернутися до України від 60 до 90 % українських біженців. Проте слід зважати на те, що такі наміри висловлюють люди у стресовому стані та на неймовірній хвилі патріотичного єднання. За таких умов біженці часто не можуть зізнатися навіть самим собі в інших прагненнях. Крім того, нинішні настрої можуть змінитися з плином часу, оскільки чим довше триватиме війна, тим більше українські біженці інтегруватимуться у громади, що приймають їх. Найвищі ризики неповернення можуть бути, з одного боку, серед найбільш уразливого контингенту (одинокі матері з малими дітьми, багатодітні родини, люди з особливими потребами), які у статусі біженців можуть розраховувати на отримання вагомої допомоги в країнах ЄС, а з іншого — серед найбільш активних і кваліфікованих осіб, здатних швидко знайти роботу та адаптуватися до нових умов. Причому цей другий контингент у перспективі може поповнитися чоловіками працездатного віку, які возз'єднаються зі своїми сім'ями, як тільки це стане можливим.

Що ж може і має зробити Україна для повернення своїх громадян? Насамперед усіляко підтримувати зв'язок з нашими співвітчизниками, надавати можливість дітям (і не тільки) вивчати українську мову та історію, налагодити онлайн-вивчення інших дисциплін українською мовою, демонструвати всіма способами, що ані українська держава, ані українська влада про них не забула, що навіть у разі руйнування їхнього житла після повернення (чи навіть раніше) його обов'язково відновлять. Слід також пам'ятати, що більшість з кількох сотень трудових мігрантів-чоловіків, які повернулися боронити Україну, скоріше за все мають тут близьких родичів. Тому конче необхідно допомагати біженцям зберігати своє українське коріння.

Зважаючи на те, що до початку війни за кордоном уже перебувало (працювало) від 3 до 3,5 млн українців (чоловіків і жінок працездатного віку), питання повоєнного повер-

нення з-за кордону наших співвітчизників, серед яких майже половину становлять діти, є чи не найважливішим у контексті збереження української нації, та й загалом національної безпеки.

Крім того, хотілося б повернути бодай частину трудових мігрантів. І про те, що шанси на такий розвиток подій в Україні є, свідчить уже згадуване вище повернення після початку воєнної агресії сотень тисяч заробітчан, тобто вони відчують себе українцями, не відділяють себе від батьківщини. Відповідно, є багато підстав вважати, що вони виявлять небайдужість і до повоєнного відновлення України. Безумовно, для цього потрібна не лише патріотична, а й економічна мотивація, зокрема можливість отримувати прийнятну зарплату в Україні, швидке економічне зростання, демократичний розвиток, протидія правовому нігілізму та корупції, від якої ми ледь не захлинулися. Можемо сподіватися, що багатьох це спонукатиме або до повернення, або до відмови від виїзду. Що стосується біженців, то і для них економічні стимули скоріше за все виявляться вагомими і дієвими, адже далеко не всім легко вдасться знайти роботу за кордоном, особливо за наявності малих дітей, а грошова допомога ніде і ніколи не буває достатньою для підтримання середніх стандартів життя.

Переконана, що наші союзники допомагатимуть. Не випадково Борис Джонсон та Матеуш Моравецький заговорили про своєрідний план Маршалла для України, наразі цю ідею підтримує навіть Німеччина. Більшість західних політиків свідомо чи підсвідомо усвідомлюють свою провину за те, що сталося, а також добре відчують суспільні настрої у своїх країнах. Отже, для максимально швидкої відбудови економіки та інфраструктури після війни знайдуться і кошти, і потужності, а це означає, що робочі місця в Україні будуть.

Сьогодні українці демонструють не лише небачене досі єднання, а й підтримку своєї держави. Так, за даними групи «Рейтинг»¹¹, 76 % респондентів вважають, що країна рухається

у правильному напрямку. Безумовно, зараз передусім ідеться про відсіч агресору, і після перемоги така єдність навряд чи повністю збережеться, але дуже багато українців зрозуміли, що саме вони (не президент, не Верховна Рада, не міністри чи мери) визначають долю не тільки своєї родини, а й своєї громади і, врешті-решт, країни загалом. Власне, це і є справжня демократія, усвідомлена і виборена, за яку вже сплачено таку величезну ціну, але, на превеликий жаль, цей рахунок ще остаточно не закрито і жертви ще будуть. Громадянське суспільство, яке сьогодні чинить небачений опір загарбнику, яке нарешті зрозуміло і свою силу, і свою відповідальність, не стоятиме осторонь і не дасть нікому повернути Україну назад.

Останнє питання: що може і має робити українська наука для вирішення проблеми безпрецедентної міграції і запобігання її масовому перетворенню на незворотну з додатковими ризиками виїзду за кордон чоловіків, батьків і синів?

По-перше, ми маємо розробити методики і налагодити моніторинг без орієнтації на такі класичні джерела інформації, як поточний облік і перепис населення (вже зрозуміло, що наступного року, як було заплановано, провести його не вдасться). Частково необхідно залучити вже наявні джерела, частково створити нові, але в будь-якому разі потрібна методика інтеграції розрізаних даних.

По-друге, ми маємо запропонувати свою допомогу структурам, що вже сьогодні розпочинають роботу над планами відбудови країни, і для цього потрібно використовувати всі можливості, зокрема й особисті зв'язки. Серед таких організацій передусім слід назвати Раду національної безпеки і оборони України, Кабінет Міністрів України, профільні міністерства та відомства, місцеві адміністрації, міжнародні структури, наукові асоціації. Для налагодження співпраці не потрібно чекати запрошення, слід виходити зі своїми пропозиціями.

Зокрема, нагальною потребою є оцінювання завданих Україні економічних, екологічних, соціодемографічних втрат. Необхідно не лише провести інвентаризацію зруйнованих об'єктів

¹¹ www.ratinggroup.ua

інфраструктури, майна населення і підприємств, а й оцінити суми відшкодування пораненим і родинам загиблих, заподіяну народові України моральну шкоду, втрачену вигоду підприємств і бюджету тощо. Це потребує спеціального методичного забезпечення з використанням світового та історичного досвіду.

По-третє, і про це вже йшлося на минулому засіданні Президії, потрібно якомога швидше

розпочати роботу над академічними програмами, максимально зорієнтувавши їх на потреби захисту та відновлення України. До того ж необхідно терміново, не гаючи часу, скоригувати принаймні частину планової бюджетної тематики Академії.

Дякую за увагу!

*За матеріалами засідання
підготувала О.О. Мележик*

Ella M. Libanova

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7170-7159>

ON ASSESSING THE SCALE AND CONSEQUENCES
OF FORCED EXTERNAL MIGRATION OF THE POPULATION OF UKRAINE

Transcript of the report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, March 23, 2022

The report assesses the scale and consequences of forced external migration of the population of Ukraine caused by the military aggression of the Russian Federation. It is noted that the post-war return of our fellow citizens from abroad is perhaps the most important issue in the context of preserving the Ukrainian nation. The priority tasks facing academic science in solving the problem of unprecedented external migration and preventing its mass transformation into irreversible one are outlined.